

Szabó Róbert Károly

Erdélyi gimnáziumi tanárok az I. világháborús menekültválságokban*

Az I. világháborúban, másfél hónappal Románia Erdélybe történő betörése, s így Erdély közvetlen harcszínterré válása után, 1916. október 11-én a központi hatalmak csapatai felszabadították a román fennhatóság alá került Gyergyószentmiklóst.¹ Az ellenséges invázió nyomán bezárt helyi állami gimnázium újrainvitása érdekében a vallás- és közoktatásügyi miniszter visszarendelte a városból elmenekült igazgatót és néhány tanárt. Gruppenberg-Fehrentheil Henrik (1869–1953) igazgató azonban ideiglenes állomáshelyén maradt, különböző ürügyekre hivatkozva ugyanis nem volt hajlandó elhagyni Debrecent. Fehrentheil először azt állította, hogy meg kellett várnia egy, a kollégista tanulókra vonatkozó engedély beérkezését. A második felszólításra a munkája fontosságát hangsúlyozta a helyben maradása érdekében: ideiglenes állomáshelyén ugyanis a debreceni tankerületi főigazgató helyetteseként dolgozott. Az újabb figyelmeztetésre írt válaszában kiemelte, hogy „a gyergyószentmiklósi bizonytalan helyzet miatt az állam részéről sincs pedagógiai igény arra, hogy elhagyja ideiglenes lakhelyét”. Amikor ezek az érvek sem voltak elegendőek a gyergyószentmiklósi gimnázium felett fennhatósági jogot gyakorló kolozsvári tankerület főigazgatójának meggyőzésére, Fehrentheil egy tisztiorvosi igazolásra hivatkozott, amelyben féléves szabadságra javasolták. Az igazolás szerint bal fülét érintő hallásproblémákkal küzdött, idegrendszere pedig teljesen kimerült az Erdélyből való menekülés során. A hazatéréssel szembeni ellenállása miatt a tankerületi főigazgató végül Fehrentheil felmentését és „könnyebb irodai munkára” való beosztását kérte.

Fehrentheil későbbi életéről keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy 1917-es hazatérése után ismét elhagyta Erdélyt. Az iskolai értesítő szerint az 1925–1926-os tanévben Felsőgallán dolgozott tanárként, ezzel a tevékenységével azonban nemsokára felhagyhatott, mivel 1929-ben már dohányboltostként szerepelt

* A tanulmány elkészítését a 21/1/KA131/000003804/SMT-727 és 21/1/KA131/000003804/SMT-739 számú szerződéssel ellátott Erasmus+ Rövid Doktori Mobilitás Pályázatok tették lehetővé.

¹ A román hadüzenetet (1916. augusztus 27.) követően az erdélyi hadműveletek első szakaszában (1916. augusztus 28. – szeptember 18.) a felkészültség hiánya és a magyarországi csapatok lekötöttsége miatt az ellenséges haderő érdemi ellenállást nem tapasztalva nyomult előre Erdély egyes részein. A hadműveletek második szakaszában (1916. szeptember 18–25.) az osztrák–magyar és német erősítések beérkezése révén előbb több ütközetben sikerült megverni a román haderőt, majd október közepéig kiűzni Erdély területéről. Galántai 2000: 298; Szijj–Ravasz 2000: 156–157; Torrey 2011: 107; Hajdu–Pollmann 2014: 223–225.

a budapesti telefonkönyvben.² A halotti anyakönyv szerint 1953-ban halt meg Budapesten.³

Nem ismerjük annak az okát, hogy miért döntött Fehrentheil a rövidesen „trianoninak” mondható Magyarországon való maradás mellett, de az ő sorsa is azt példázza, hogy az 1916–1917-es, majd pedig az 1918-ban megkezdődő második menekültválság az erdélyi tanári kart is komolyan érintette, és ez a trianoni terület oktatási rendszerére is hatással volt. Tanulmányom középpontjában a szűkebb értelemben vett Erdély Római Katolikus Státushoz tartozó, illetve református fennhatóságú középiskoláiból⁴ 1916 folyamán elmenekült tanárok csoportja áll. A menekülés célpontja megválasztásának lehetséges okai mellett elhelyezkedési lehetőségeiket, befogadásuk körülményeit is elemzem, de kitérek arra is, hogy miként alakult a csoport tagjainak 1918 utáni helyzete. A távozás vagy maradás kérdésére adott válaszok vizsgálatával igyekszem a tanárok egyéni stratégiáiban megragadható közös jellemzőket is bemutatni.⁵ Ehhez kedvező forrásadottságok állnak rendelkezésre, mivel az Erdélyi Református Egyházmegeye, illetve a Gyulafehérvári Főegyházmegeyei Levéltár Érseki és Főkapitalani Levéltárában nemcsak az érintett tanárookra vonatkozó részletes kimutatások találhatók meg, hanem számos, átélt tapasztalataikról készült személyes beszámoló is.⁶ Az életutak rekonstrukciójához ezek mellett az iskolai értesítőkre és a sajtóanyagra lehet támaszkodni, ezáltal adva újabb példát a menekültkutatásban már bevett módszernek számító, az eltérő vizsgálati léptékre vonatkozó forrásanyag összevetésére és összeépítésére.

A tanulmányban részletezett eredmények alapját a bemutatott források felhasználásával készített, online függelékként⁷ elérhető életrajzi gyűjtemény jelenti, amely mind a 79,⁸ a korábbi szolgálati helyéről 1916-ban elmenekült, az Erdélyi Római Katolikus Státushoz tartozó, vagy a református fennhatóságú gimnáziumokban oktató pedagógus pályafutásának adatait tartalmazza. A menekült

² Szabó 2023b: 124–146.

³ BFL XV.20.1. XXXIII.1.a. 1476/1953.

⁴ Mivel az általam vizsgált intézmények kizárólag főgimnáziumok, illetve református vonatkozásban kollégiumok voltak, egyszerűsítés céljából ezeket egységesen gimnáziumoknak nevezem. Katolikus gimnáziumok alatt minden esetben az Erdélyi Római Katolikus Státus fennhatósága alá tartozó intézményeket értem.

⁵ Az impériumváltás által érintett, korábban állami fenntartású iskolák és tanárok-tanítók 1918 utáni sorsáról és a menekültek létszámáról Mócsy István számolt be: Mócsy 1983: 50–54, 178–190. Érdemes ezen kívül kiemelni Ordasi Ágnes és Ablonczy Balázs eredményeit, ők Fiume példáján keresztül mutattak rá az impériumváltás során a tanárok által tanúsított magatartást befolyásoló lehetséges szempontokra: Ordasi 2018: 270; Ordasi 2019: 51–92; Ablonczy 2022: 23. Szűts István Gergely a Felvidékről menekült tanárok sorsáról írt: Szűts 2010: 6–13.

⁶ EREL IgTan I. 63/1916; uo. 64/1916; GYFL ÉL I. 1/f.

⁷ Életrajzi gyűjtemény az Erdélyi Római Katolikus Státus és református fennhatóságú gimnáziumok első erdélyi menekültválságban (1916–1917) érintett tanáiról (lásd E-FÜGGELÉK).

⁸ A tanárok egyikéről, az 1916–1917-es tanévben a székelyudvarhelyi református gimnáziumban tanító Szokol Párlól nem áll rendelkezésre semmilyen információ. A menekült tanárok mind egyike férfi volt, ami azzal indokolható az értesítők alapján, hogy az érintett gimnáziumok oktatói karában nem volt női tanár.

tanárok létszámáról a második erdélyi menekültválság vonatkozásában rendelkezünk adatokkal: Buday László 1921-ben megjelent könyvében 942 olyan, klaszszikus középiskolában (gimnázium, reáliskola) működő tanárról számolt be, akik román megszállás alatt lévő területekről menekültek el.⁹ Mócsy István ezt az adatot részben felhasználva, 1920–1921-re nézve 796 középiskolai menekült tanárt említett meg.¹⁰ Ha a két becslést összevetjük minden, így az állami foglalkoztatású, az Erdélyi Római Katolikus Státus fennhatósága alá tartozó, továbbá az autonóm fenntartású intézmények tanárainak létszámával, kitűnik, hogy mindkét adat erőteljesen túlzó,¹¹ az 1914–1915-ös tanévben ugyanis 792 tanár tanított a trianoni békeszerződés után Romániához csatolt magyarországi területeken.¹²

AZ ELSŐ ERDÉLYI MENEKÜLTVÁLSÁG

Az ideiglenes letelepedés helye

Egy héttel az erdélyi front létrejötte után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban: VKM) 1916. szeptember 4-én kelt rendeletében adott ki elsőként utasítást a román invázió elől az ország biztonságosabb részeibe menekülő tanárokkal kapcsolatban.¹³ A rendelet értelmében a menekült tanároknak be kellett jelenteniük, hogy hol telepedtek le a menekülés után.¹⁴ Az Erdélyi Római Katolikus Státus Igazgatótanácsa a *Magyarország* című lap 1916. szeptember 24-ei számában tett közzé felhívást arról, hogy a fennhatósága alá tartozó gimnáziumok tanárai jelentsék be pontos tartózkodási címüket.¹⁵ Ezt a tanárok többnyire szeptember második felében keltezett levélben közölték is, esetenként annak a személynek a nevét is megjelölve, akinél szállást kaptak.

Ha áttekintjük, hogy hová menekültek a tanárok, kitűnik, hogy igen sokfelé választottak ideiglenes lakhelyet. Az 53 olyan helyszín közül, ahová elmenekültek,

⁹ Buday 1921: 260.

¹⁰ Mócsy 1983: 54–179.

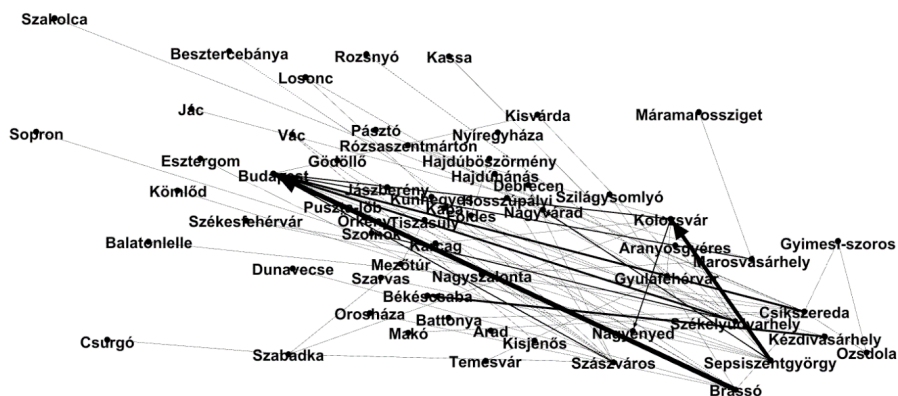
¹¹ A szakirodalom már rámutatott a trianoni menekültek létszámával kapcsolatos pontatlanságokra. Szűts 2010: 6; Koloh 2020: 21–22; Koloh 2021: 179.

¹² MSÉ 1915: 236–265.

¹³ A VKM a 111 156/1916. sz. rendeletében hívta fel a fennhatósága alá tartozó iskolák figyelmét, hogy a 7364/1914. sz. miniszterelnöki (a továbbiakban: ME) rendelet (1914. október 3.), illetve az azt kiegészítő 9103/1914. sz. ME rendelet (1914. december 18.) értelmében az igazgató és a tanárok csak abban az esetben távozhattak el szolgálati helyükről, ha azt az ellenséges megszállás közvetlen veszélye fenyegette, és ha a megfelelő fennhatóságtól (alispán/polgármester/kormánybiztos/főispán) erre nézve tájékoztatást kaptak. EREL IgTan I. 64/1916. 1. Az említett, 1914-ből származó rendeletekhez lásd: MRT 1914: 2274–2655.

¹⁴ EREL IgTan I. 64/1916. 1.

¹⁵ Felhívás az erdélyi rom. kath. státi gimnáziumi menekült tanárokhöz. *Magyarország* 1916. szeptember 24. 14. Amennyiben ebben – idővel – változás történt, úgy általában az új lakhelyről is közöltek információkat, ezt az E-FÜGGELÉKben fellelhető 1–2. táblázatban feltüntettem.

1. ábra. Az erdélyi református és római katolikus gimnáziumok menekült tanárainak menekülési irányjai (A menekülés számosságát a nyilak vastagsága jelöli).

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK. Az ábra a GEPHI nevű programmal készült.

vagy ahol ideiglenes távollétük alatt megfordultak, kiemelkedik Budapest (21 fő), mellette jellemző célpont az Alföld (1. ábra), ott is a városok (Békéscsaba, Orosháza, Dunavecse stb.). Néhányan más erdélyi településre (Nagyenyed, Rózsaszentmárton, Gyulafehérvár, Aranyosgyéres stb.), elsősorban Kolozsvárra (9 fő) mentek. A belügyminiszter 1916. szeptember 27-ei körrendelete alapján minden menekültnek, így a tanároknak is előírták, hogy hová utazzanak,¹⁶ de az adatokból kitűnik, hogy ezt ők többnyire figyelmen kívül hagyták.¹⁷ A brassói római katolikus gimnáziumból például egyetlen tanár sem telepedett le a nekik kijelölt Torontál, Csongrád vagy Csanád vármegyében, illetve a két, nagyenyedi református gimnáziumi (Alsó-Fehér) tanár sem választotta Bács-Bodrog vármegyét ideiglenes lakhelyéül. Emellett a szászvárosi református gimnáziumban (Hunyad) dolgozó tizenegy és a sepsiszentgyörgyi református gimnáziumból (Háromszék) induló tizenhárom tanár közül is csak rendre egy, illetve két fő telepedett meg a lakhelyük alapján számukra meghatározott Hajdú vagy Szabolcs, illetve Békés vagy Jász-Nagykun-Szolnok vármegyékben. Az előírásnak leginkább a kézdívársárhelyi római katolikus gimnáziumból induló tanárok (Háromszék) engedelmeskedtek, mivel az ötből három fő valóban a lakhelye alapján számára előírt Békés vagy Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében telepedett le ideiglenesen.¹⁸

Az ideiglenes lakhely megválasztásának lehetséges motivációiról egyes esetekben az érintettek beszámolóiban olvashatunk, többnyire azonban inkább az

¹⁶ Az erdélyi menekültek segélyezéséről szóló előírásokat a 30 000/1916. sz. BM rendelet tartalmazta. MRT 1916: 1714–1718.

¹⁷ A rokonokhoz költözés mint önkényes választású, a központi előírásoknak nem megfelelő döntés a menekültekre általában is jellemző volt. L. Juhász 2015: 17.

¹⁸ Segítsük az erdélyi menekülteket! *Magyarország* 1916. szeptember 1. 7–9.

életpályák adataiból következtethetünk ezekre. A források alapján úgy tűnik, hogy a helyválasztásban jellemzően négy tényező játszott szerepet, mely felülírta a központi rendelkezést: a meglévő rokoni kapcsolatok, a szülőhely, a korábbi iskolák, illetve munkahelyek – vagyis a már meglévő, illetve feleleveníthető korábbi társadalmi kapcsolatok. A rokoni kapcsolatok igénybevételére példaként említhető a súlyosan beteg Dr. Gyárfás István Tihámér esete, akiről kiderül, hogy Besztercebányára, a testvéréhez utazott, miután betegsége miatt műteni kellett.¹⁹ Ugyancsak a rokonságával indokolta orosházi tartózkodását Bordeaux Árpád, kiemelve, hogy a fennálló nehéz körülmények ellenére, élelmezési gondjai a rokonsága révén – legalábbis részben – megoldottak tűnnek. Ugyancsak itt említhető még Haraly Béla, aki levelében ugyan arról számolt be, hogy „forgalmi és utazási akadály” miatt kellett Temesváron maradnia,²⁰ ott azonban az apósa, Szóts Zoltán nyújtott neki szállást, aki 1916-ban adópénztáros volt a városban.²¹ Amint az a bemutatott példákban is kitűnik, a rokonokhoz költözés jelensége azzal indokolható, hogy a velük való kapcsolattartás segíthette a menekült tanárok lehetőségeit infrastrukturális szempontból, illetve javíthatta közéleti helyzetüket és megélhetési viszonyaikat.

A szülőhelyre való visszatérésre példa Csipak Lajos esete, aki Makón talált menedékre édesanyjánál,²² vagy Csaplár Aladáré, aki szintén ezért választhatta a Komárom vármegyében lévő Kömlődöt ideiglenes letelepedési helyéül.²³ Petrás György az ideiglenes lakhelyéül szolgáló Szarvason²⁴ született és tanult. Dr. Kristóf György pedig azért választhatta Budapestet, mert ott végezte a tanulmányait. Az ugyancsak Budapesten letelepedő Kollár Gusztáv és Brassai Károly esetében szintén a századforduló táján a fővárosban folytatott képzőművészeti tanulmányok nyújthattak mögöttes motivációt. A korábbi munkahely is befolyásolhatta az ideiglenes lakóhely megválasztását. Ez motiválhatta például a Hajdúböszörményre menekülő Bakóczi Károlyt, vagy a Nagyenyedre áttelepülő Zayzon Ferencet. Szintén itt érdemes említést tenni a Székesfehérvárra menekülő²⁵ Szemlér Ferencről. Ő ugyanis Erdélyben végzett munkája idején sem hanyagolta el Fejér vármegyei kapcsolatait: Szemlér Erzsébet hercegfalvai (ma Mezőfalva) óvónővel együtt már korábban is mesedélután rendezett a székesfehérvári Mancz-féle óvodában,²⁶ 1916-ban pedig ünnepi színdarabot írt az óvoda alapításának tízéves jubileumára.²⁷

¹⁹ GYFL ÉL I. 1/f. 161.

²⁰ GYFL ÉL I. 1/f. 101.

²¹ MTCN 1916: 236.

²² GYFL ÉL I. 1/f. 23.

²³ EREL IgTan I. 63/1916. 62.

²⁴ EREL IgTan I. 63/1916. 62.

²⁵ GYFL ÉL I. 1/f. 180.

²⁶ Mesedélután. *Székesfehérvári Hirlap* 1913. március 4. 2.

²⁷ Igazgatóság 1917: 32.

A tanárok életrajzi adataiból összeállított adatbázisunk²⁸ alapján öten (6,3%) születtek azon a településen, ahová visszamenekültek, illetve ugyancsak öt olyan tanárról (6,3%) beszélhetünk, akik nem feltétlenül a születési helyük, de valamilyen rokoni kapcsolat révén választottak ideiglenes letelepedési helyet. A római katolikus gimnáziumok 39 menekült tanára közül 13 fő (33,3%) költözött ideiglenesen Budapestre, míg a reformátusoknál 40 menekült közül 9 (22,5%) választotta a fővárost. A Budapesten letelepedők motivációját – azon kívül, hogy a menekültáradat elsősorban a főváros felé irányult²⁹ – az is magyarázhatja, hogy az Országos Középiszkolai Tanáregyesület titkári hivatala szeptember 8-án arról írt, hogy a menekült tanárok és családjaik elszállásolásáról az Eötvös-alap irodája gondoskodik a Tanítók Házában.³⁰ Elképzelhető, hogy mások is követték Szokol Pál példáját, akiről ismert, hogy kezdetben így talált szállást magának.³¹ A Budapestre költözés egy másik oka az iskolai értékek megmentésével kapcsolatos törekvésben rejlett: Dr. Dékány Károly és Nagy Endre a marosvásárhelyi református gimnázium értékeit szállították³² a fővárosba „illetékes helyen való deponálás céljából”.³³ Feltűnő, hogy az iskolaigazgatók leginkább Budapesten, illetve Kolozsváron telepedtek le ideiglenes jelleggel. Feltételezhető, hogy az igazgatók a gyorsabb és ezáltal kedvezőbb információáramlás miatt, illetve a könnyebb kapcsolattartás érdekében választották ezeket a városokat.

Azokban az esetekben ugyanakkor, amikor a korábbi életút ismerete nem szolgál kielégítő válasszal arra a kérdésre, hogy adott pedagógus mi alapján választott magának ideiglenes lakhelyet, érdemes megfigyelni a menekülés módját. Tóth Balázs és Török Sándor esetében a közös helyszínválasztásra³⁴ magyarázatot adhat, hogy mindketten Kézdivásárhelyen dolgoztak mennyiségtan-termesztan szakos tanárként, ami az egyszerű kollegiális munkaviszonynál szorosabb együttműködésre, így a „közös menekülés” lehetőségére utalhat. Hasonló indíttatás feltételezhető a kolozsvári Szent József Fiúnevelő Intézetben tevénykedő Tamás Albert és Péter János igazgatók esetében is.³⁵

²⁸ Lásd E-FÜGGELÉK, 1–2. táblázat.

²⁹ Szádetzky-Kardoss 2019: 43.

³⁰ A menekültek letelepülése. *Budapesti Hirlap* 1916. szeptember 9. 6.

³¹ EREL IgTan I. 64/1916. 8.

³² A román támadás hírére a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségétől érkezett VKM 4247/1914. eln. sz. rendelet (1916. augusztus 31.) az iskolák tulajdonában lévő értékek és iratok közveszély esetén történő biztonságba helyezésére szólította fel az intézeteket. EREL IgTan I. 63/1916. 4. A levéltári források rámutatnak, hogy ennek hatására fejvesztett kapkodás kezdődött az iskolákban is az értékek megmentésére, amelyeknek futtában történő válogatását, csomagolását, valamint szállítás során történő felügyeletét az iskolaigazgatók és tanárok, illetve a gazdasági munkatársak (felügyelő, pénztáros) végezték.

³³ EREL IgTan I. 64/1916. 4.

³⁴ GYFL ÉL I. 1/f. 94.

³⁵ GYFL ÉL I. 1/f. 424.

Az ideiglenes letelepedés helyszínéül szolgáló települések típus szerinti megoszlását az 1. táblázat mutatja be.³⁶ A római katolikus gimnáziumok tanárai nagyobb arányban menekültek Budapestre és a járásközpontokba, ezzel szemben a reformátusok inkább a vármegyeszékhelyeket, illetve más törvényhatósági jogú és/vagy rendezett tanácsú városokat választották. A Google légtávolság funkciója alapján az eredeti állomáshely és az ideiglenes letelepedés helyének átlagos távolsága a római katolikus gimnáziumok tanárainál 494 km, a református intézmények pedagógusainál 380 km volt. Előbbiek tehát az első erdélyi menekültválság alatt átlagosan több mint 100 km-rel távolabbra utaztak református társaikhoz képest. Ennek oka az lehet, hogy a reformátusok az Erdélyhez közelebb fekvő és egyben vármegyeszékhelyként is funkcionáló, nagyobb református egyházközségekben gazdagabb kapcsolati hálóval, ismeretsséggel vagy rokonsággal rendelkeztek a különböző típusú településeket egyenletesebb arányban választó, illetve a leginkább a fővárosi összeköttetéseket preferáló katolikusokhoz képest.

1. táblázat

Az erdélyi római katolikus és református gimnáziumokból menekült tanárok ideiglenes letelepedés helyszínéül szolgáló települések típus szerinti megoszlása

Település típusa	Erdélyi római katolikus gimnáziumok tanárai		Erdélyi református gimnáziumok tanárai	
	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%
Főváros	12	28,6	8	15,7
Vármegyeszékhely	11	26,2	18	35,3
Járásközpont	11	26,2	9	17,6
Egyéb	8	19,0	16	31,4
Összesen	42	100,0	51	100,0

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK.

Az ideiglenes foglalkoztatás helye

Az ország biztonságosabbnak vélt területein letelepedő tanárok alkalmazásának körülményeiről már 1916. szeptember közepén megszülettek az első elképzelések. Ezek azonban mindkét felekezet esetén arról tanúskodnak, hogy az igazgatótanácsok a fennálló helyzetet kevésbé ismerték, s a körülmények gyors mérlegelésével hoztak *ad hoc* döntést.

A budapesti székhelyű Református Egyetemes Konvent szeptember 17-én arról tájékoztatta az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsát, hogy a tanárokat beosztják a „felekezeti nagy áll[ami] iskolákhoz”, így csökkenteni

³⁶ Az, hogy a táblázatban többen szerepelnek a menekült tanárok számához képest, azzal magyarázható, hogy a tanárok esetenként nem csak egy, hanem több településen is tartózkodtak ideiglenesen.

lehet a fővárosban tartózkodó református pedagógusok számát.³⁷ Az igazgatótanács a 4295/1916. sz. körlevelében (1916. szeptember 29.) arra kérte a fennhatósága alatt álló oktatási intézmények tanárait, hogy mielőbb jelentkezzenek a VKM-nél az állami intézetekhez való beosztásuk érdekében. Az igazgatóktól ugyanakkor azt várta el, hogy ahelyett, hogy máshol állást vállalnának, lépjenek személyes kapcsolatba azon intézetek igazgatóival, amelyekbe a menekült tanulók nagyobb számban iratkoztak be.³⁸ A római katolikus igazgatótanács az 1916. szeptember 24-ei felhívásában intézett kérdést a fennhatósága alá tartozó intézmények tanáraihoz: kívánnak-e állást vállalni az erdélyi egyházmegye határain kívül, és ha igen, úgy hol és milyen pozícióban szeretnék azt megvalósítani.³⁹ Az ezt megerősítő határozatról döntés csak a harctéri események kedvezőre fordultával, az október 13-i ülésen született: a menekült gimnáziumi tanárok szabadon vállalhattak „állásuknak megfelelő magánfoglalkozást”, de csak ideiglenes jelleggel, amelynek engedélyét a főhatóság bármikor visszavonhatta.⁴⁰

A római katolikus gimnáziumok oktatói közül Bordeaux Árpád úgy fogalmazott (1916. szeptember 26.), hogy „a legnagyobb örömmel” vállalt ideiglenes alkalmazást, de rokonságának közelsége miatt szívesen maradna Orosházán. Amennyiben ez nem lenne kivitelezhető, azt kérte, hogy lehetőleg Orosházához vagy Szegedhez közel kapjon ideiglenes munkahelyet,⁴¹ mert fiát a szegedi kegyestanítói rendi gimnázium IV. osztályába íratta be.⁴² Szász József már a központi értesítés előtt jelentkezett a piarista rendfőnökségnél abból a célból, hogy valamely vidéki piarista gimnáziumban alkalmazást nyerjen. Ugyanakkor kiemelte (1916. november 25.), hogy állami gimnáziumokban is szívesen vállal állást, ha erre engedélyt kap.⁴³ A piarista intézmények irányába mutatott érdeklődését minden bizonnyal az magyarázza, hogy korábban az ugyancsak kegyesrendiek vezette magyaróvári és veszprémi intézményekben tanított. Szemlér Ferenc levelében úgy fogalmazott, hogy bármely intézetnél hajlandó állást vállalni.⁴⁴ Adorján Gábor és Zayzon Ferenc vállalták az ideiglenes működést a pápai református gimnáziumban, míg Petrás György a szarvasi evangélikus gimnáziumba való beosztását kérte.⁴⁵ A nagyenyedi református gimnázium igazgatója szerint (1916. szeptember 23.) Csaplár Aladár elsősorban Pápán, azután Komáromban, Győrben vagy Csurgón szeretett volna állást vállalni: Komárom vármegyéhez fiatalok,

37 EREL IgTan I. 63/1916. 28/a, 33. A konvent előírását feltehetőleg a Budapesten letelepedett menekültek számának csökkentésére irányuló törekvés indokolhatja. Ablonczy 2023: 281.

38 EREL IgTan I. 63/1916. 38.

39 Felhívás az erdélyi rom. kath. státusi gimnáziumi menekült tanárokhoz. *Magyarország* 1916. szeptember 24. 14.

40 GYFL ÉL I. 1/f. 424.

41 GYFL ÉL I. 1/f. 156.

42 Prelogg 1917: 81.

43 GYFL ÉL I. 1/f. 157.

44 GYFL ÉL I. 1/f. 180.

45 EREL IgTan I. 64/1916. 12.

Pápához iskolai tanulmányai fűzték. Juhász Albert mellett⁴⁶ Nagy Ödön ugyancsak Debrecenben kívánt volna elsősorban elhelyezkedni,⁴⁷ amit talán a református intézmény patinás híre indokolhatott.

A tanárok válaszainak beérkezésével párhuzamosan mindkét igazgatótanács levélben érdeklődött a magyarországi egyházmegyénél, hogy iskoláikban rendelkezésre állnak-e még betöltetlen állások. Az erre adott válaszok betekintést adnak az intézmények pillanatnyi helyzetébe munkaerőpiaci szempontból. Összességében megállapítható, hogy a menekültek elhelyezése azért ütközött problémába, mert a sorozások nyomán kialakult tanárhiány⁴⁸ ellenére az 1916–1917-es tanévre vonatkozó tantárgyfelosztás öszre már elkészült, illetve a helyettes állásokat is betöltötték.⁴⁹ Az igazgatótanács kérdésére a kalocsai érsek válaszlevelében így fogalmazott (1916. szeptember 23.): „a kalocsai gimnázium vezetőségétől úgy értesültem, hogy intézetünkben gimnáziumi tanár alkalmazást nem kaphat”.⁵⁰ Rajta kívül a győri püspök (1916. szeptember 23.), a szombathelyi püspök (1916. szeptember 27.) és a nagyváradi püspöki helynök (1916. szeptember 28.) is arról számolt be, hogy egyházmegyéjében nem tud gimnáziumi állást adni.⁵¹ Egyedüli kivételként a pécsi püspök ajánlott fel egy természettan-vegytan vagy egy matematika-fizika szakos tanári állást a püspöki tanítóképző intézetben.⁵²

A római katolikus igazgatótanácshoz hasonlóan cselekedett az erdélyi református püspök, amikor körlevélben (1916. szeptember 18.) fordult a magyarországi református intézmények igazgatóihoz.⁵³ A békési református gimnázium (1916. szeptember 22.) és a sárospataki református főgimnázium (1916. szeptember 23.) egyaránt elutasítón válaszolt.⁵⁴ Előbbinek matematika szakos tanárra lett volna szüksége, de a református püspök ilyen szakos menekült tanárral nem tudott „szolgálni”.⁵⁵ A máramarosszigeti református gimnázium igazgatója (1916. szeptember 23.) a közel teljes tanári létszámra, illetve a front bizonytalan helyzetére hivatkozva utasította el a menekült oktatók felvételét.⁵⁶ A kiskunhalasi református gimnázium, illetve a nagykőrösi református gimnázium igazgatósága is arról tájékoztatta az igazgatótanácsot 1916. szeptember 24-én, hogy bár a tanári létszám nem teljes – részben a frontszolgálat és az orosz fogságba esettek miatt –, de helyettesítéssel, illetve a tornatanítás megszüntetésével a hiányzó

⁴⁶ EREL IgTan I. 64/1916. 25.

⁴⁷ EREL IgTan I. 63/1916. 32.

⁴⁸ A középiskolai tanári személyzet létszáma az 1913–1914. tanévben működő 4684 főről az 1917–1918-as tanévre 3708 főre apadt, ami mintegy 21%-os csökkenést jelent. MSÉ 1924: 366.

⁴⁹ EREL IgTan I. 63/1916. 38.

⁵⁰ GYFL ÉL I. 1/f. 154.

⁵¹ GYFL ÉL I. 1/f. 132, 162, 180/b.

⁵² GYFL ÉL I. 1/f. 150.

⁵³ EREL IgTan I. 64/1916. 1/a.

⁵⁴ EREL IgTan I. 64/1916. 21–22.

⁵⁵ EREL IgTan I. 64/1916. 44.

⁵⁶ EREL IgTan I. 64/1916. 24.

pedagógusok órái is elláthatóvá váltak.⁵⁷ Ugyancsak elutasító volt a debreceni (1916. szeptember 21.), a rimaszombati (1916. szeptember 24.), a kunszentmiklósi (1916. szeptember 23.), valamint a hajdúnánási (1916. szeptember 22.) református gimnázium igazgatója is, utóbbi az iskolai költségvetés több éve tartó deficitjére hivatkozott.⁵⁸

Ha egy menekült tanár a tanított tantárgyak szempontjából alkalmasnak tűnt egy állásra, akkor az igazgatótanácsok kihasználták a lehetőséget és betöltötték a megüresedett posztot. A menekült tanárok eredeti képesítését, valamint ideiglenes beosztásuk helyét, időtartamát és az általuk tanított tantárgyakat, elévett tevékenységeket a 2. táblázat mutatja be.

Amint az a 2. táblázatból látható, a mintában szereplő 79 tanár közül mindössze 15 olyan személyről tudunk (19,2%), akik ideiglenes foglalkoztatást nyertek az 1916–1917-es menekültválság idején. A beosztott tanárok legnagyobb arányban latin, magyar, illetve görög szakosok voltak, s ennek megfelelően leginkább latint tanítottak ideiglenes állomáshelyükön. Ez a megállapítás egyben arra is rámutat, hogy a korabeli felekezeti intézményekben ezekből a szaktárgyakból volt jelentős a tanárok iránti kereslet, s ezek a pedagógusok tűntek alkalmasnak nem csak szaktárgyak, hanem egyéb feladatok ellátására (könyvtárosi pozíciók, kiegészítő állások stb.) is. Hiába állította tehát levelében Szemlér Ferenc, hogy sok betöltendő állás volt magyar-német szakpárból,⁵⁹ hiszen magyar oktatására három, a németre mindössze egy fő kapott lehetőséget ideiglenes foglalkoztatásának helyén. Külön kiemelésre érdemes ugyanakkor Glass Ferenc és Péter Mózes esete, akik kijárták maguknak, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában alkalmazzák őket.⁶⁰ Rajtuk kívül még két tanár esetében tapasztaljuk azt, hogy olyan tantárgyat tanítottak, ami eltért a korábban oktatott tantárgyaiktól. Az egyikük az eredetileg tornatanár Petrás György, aki nyelvtant tanított Szarvason az I.a osztályban.⁶¹ A másikuk a rajztanári képesítéssel rendelkező Végh Endre, aki III. osztályban számtant, I–IV. osztályokban geometriát, V–VIII. osztályokban pedig a görög helyett úgynevezett „görögpótló” rajzot tanított Kisújszálláson.⁶² A magyarázatot Nagy Ödön levelében találhatjuk, amelyben a férfi kiemelte, hogy a gimnáziumi „alsóbb osztályokban” bármilyen tantárgy oktatására vállalkozik.⁶³ Úgy tűnik, esetenként az iskolák éltek is ezzel a lehetőséggel, és ezt a pedagógushiány mellett az is indokolhatta, hogy úgy gondolták, az I–IV. osztály tananyagát bármely szakos tanár képes tanítani.

⁵⁷ EREL IgTan I. 64/1916. 28–29. A behívott tornatanárok miatt erre több helyen is sor került. A tornatanítás helyett alkalmazott megoldások egy példájára lásd: Szabó 2019: 192.

⁵⁸ EREL IgTan I. 64/1916. 37, 33, 36, 35.

⁵⁹ GYFL ÉL I. 1/f. 180.

⁶⁰ EREL IgTan I. 63/1916. 38; Csutak (szerk.) 1917: 49.

⁶¹ Mocskonyi 1917: 4.

⁶² Szeremley 1917: 4–13.

⁶³ EREL IgTan I. 63/1916. 32.

2. táblázat⁶⁴

Az erdélyi római katolikus és református gimnáziumokból menekült és ideiglenesen állást nyert tanárok beosztásának helye és időtartama, eredeti képzése és az általuk tanított tantárgyak/elvégzett tevékenységek

<i>Tanár</i>	<i>Ideiglenes beosztás helye (középiskola) és időtartama</i>	<i>Eredeti képzés</i>	<i>Tanított tantárgyak, elvégzett tevékenységek</i>
Adorján Gábor	Nagyenyedi Református Főgimnázium (1916. október 15. – 1917. február 17.)	matematika-fizika	ismeretlen
Bakóczy Károly	Hajdúböszörményi Református Főgimnázium	magyar-német	német
Demeter Béla	Karcagi Református Főgimnázium (1916. október 1. – 1917. március 31.)	magyar-latin-görög	latin, görög, magyar
Glass Ferenc	Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára (1916. október 1. – 1917. február 14.)	latin-német	könyvtáros
Harkó Gyula	Csurgói Református Főgimnázium (1916. október 1. – 1917. február 20.)	görög-latin	görög, latin
Iványi Antal	Minorita-rendi Nyírbátori Főgimnázium (1916. október 13-tól)	görög-latin	szépírás, latin, osztályfőnök (IV. osztály)
Jánó Béla	Mezőtúri Református Főgimnázium (1916. október 1–20.)	görög-latin	nincs (kisegítő az I. osztály(ok) felügyeletére)
Kádár Ferenc	Premontrei-rendi Nagykárolyi Főgimnázium (1917. február végéig)	magyar-latin	magyar, latin, görög-pótló irodalom, osztályfőnök (II. osztály)
Nagy Endre	Hajdúböszörményi Református Főgimnázium (legalább 1917. január 1-ig)	magyar-latin	könyvtáros
Péter Mózes	Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára (1917. január 1. – 1917. február 14.)	görög-latin	könyvtáros
Petrás György	Szarvasi Evangélikus Főgimnázium (1916. október közepe – 1917. február 12.)	torna	torna, nyelvtan
Szlávik Ferenc	Kiskunfélegyházi Városi Katolikus Főgimnázium (1916. október 1. – 1917. május 1.)	magyar-latin	magyar, latin
Szokol Pál	Csurgói Református Főgimnázium	mennyiség-tan-természet-tan	mennyiség-tan, természet-tan
Végh Endre	Kisújszállási Református Főgimnázium (1916. október 23. – december 14.)	rajz	számtan, geometria és görögpótló rajz
Zayzon Ferenc	Nagyenyedi Református Főgimnázium (1916. október 15. – 1917. február 17.)	magyar-latin	ismeretlen

⁶⁴ Borsos (szerk.) 1917: IV; Csutak (szerk.) 1917: 49; Csütörtöki 1917: 9–23; EREL IgTan I. 63/1916. 38; uo. 64/1916. 20, 23, 27, 42–43; 46–47; Horváth 1917: 55; Mocskonyi 1917: 4; Porst 1917: 51–53; Szeremley 1917: 4–13; Vidákovich 1917: 4–18.

Érdeemes ezen kívül azt is megjegyezni, hogy a menekültek megérkezésével párhuzamosan több intézményben is sor került az évfolyamok párhuzamosítására, s ez esetben egyes osztályok gyakran csak menekült diákokból álltak.⁶⁵ Nagy Endrét például többek között az iskolába „tömegesebb számmal beiratkozott” menekült tanulók koordinálása érdekében vette fel kisegítő tanárnak a hajdú-böszörményi református gimnázium.⁶⁶ Hozzá hasonlóan alkalmazta Jánó Bélát a mezőtúri református gimnázium azért, hogy felügyelje az I. osztály(oka)t, mert az I. évfolyamot a túl nagy létszám miatt két osztállyá kellett szétbontani.⁶⁷ Ugyancsak párhuzamosításra került sor Kiskunfélegyházán, s ez lehetővé tette Szilávik Ferenc alkalmazását,⁶⁸ illetve Szarvason, ahol Petrás György felvétele után ugyancsak kettéosztották az I. osztályba beiratkozott 100 rendes tanulót. Utóbbi kapcsán az evangélikus gimnázium értesítője is beszámolt róla, hogy az ötödik tantárgyfelosztással járó párhuzamosításra még azelőtt sor került, hogy azt az igazgatótanács révén a VKM elrendelte volna.⁶⁹

A teljes mintára nézve a menekült tanárok tantárgyak szerinti megoszlását a 3. táblázat első két oszlopa mutatja be, melyből látszik, hogy a 74 tanár összesen 144⁷⁰ tantárgyi végzettséggel rendelkezett. A menekült tanárok relatív többsége latin (20,8%), illetve magyar (18,1%) szakos volt, majd a leggyakrabban tanított tantárgyak listája a természettannal (11,1%) és a görög/görög helyett választható tantárgyakkal (9,7%) folytatódik. A menekült tanárok szakjai és a tantervi tantárgyak megoszlása különbségéből számolható relatív különbségnek az a jelentősége, hogy magyarázatot adhat az első erdélyi menekültválság során tapasztalt elhelyezkedési tendenciákra: az összehasonlításból kitűnik, hogy a gimnáziumi tantervben is a latin és a magyar túlsúlya jellemző, de a menekült tanárok között a magyar némileg felülreprezentált. Ennél is nagyobb felülreprezentáltságot csak a természettan esetében lehet felfedezni. 3%-nál nagyobb alulreprezentáltság a vallástant és testgyakorlást kivéve csak az alacsonyabb óraszámú tantárgyak esetében tapasztalható.

⁶⁵ Annak érdekében, hogy elkerüljék az osztályok zsúfoltságát, az alsóbb évfolyamokon már meglévő A és B osztályok mellé esetenként egy C osztály megnyitására is sor került. Szabó 2023a: 134.

⁶⁶ EREL IgTan I. 64/1916. 46.

⁶⁷ Borsos (szerk.) 1917: IV.

⁶⁸ Porst 1917: 51–53.

⁶⁹ Mocskonyi 1917: 4.

⁷⁰ A 3. táblázatban az erdélyi menekült tanárok által tanított tantárgyak közül hiányzik négy ének-zene, három vegytan és egy francia. A gimnáziumi tanterv tantárgyi szakjainak megoszlását az 1916-ban érvényben lévő VKM 32 818/1899. sz. rendeletében (1899. május 6.) előírt kötelező óraszámok alapján vettem figyelembe. Az alsó, I–IV. gimnáziumi osztályok esetében minden tantárgyi szak heti óraszámát kétszeresen vettem figyelembe, mivel ezekben általában nem egy, hanem két osztály működött párhuzamosan. MRT 1899: 1090–1150.

3. táblázat

A menekült tanárok szaktárgyainak száma és megoszlása, illetve annak különbsége az 1916-ban érvényben lévő tantervben előírt tantárgyak heti óraszámához és annak a teljes óraszámra vetített arányához képest⁷¹

Tantárgy	Menekült tanárok szaktárgyai		Tantervi tantárgyak		Relatív különbség
	szám	%	szám	%	%
Vallástan	5	3,5	16	7,0	3,6
Magyar	26	18,1	30	13,2	-4,8
Latin	30	20,8	44	19,4	-1,5
Görög / Görög helyett választható tárgyak	14	9,7	19	8,4	-1,4
Német	9	6,3	19	8,4	2,1
Történelem	9	6,3	18	7,9	1,7
Földrajz	9	6,3	8	3,5	-2,7
Természetrész	4	2,8	13	5,7	2,9
Természettan	16	11,1	8	3,5	-7,6
Matematika-mennyiségtan	13	9,0	26	11,5	2,4
Rajzoló geometria	4	2,8	10	4,4	1,6
Testgyakorlás	5	3,5	16	7,0	3,6

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK.

A MÁSDIK ERDÉLYI MENEKÜLTVÁLSÁG

Az első menekültválságban érintett tanároknak,⁷² miután visszatértek eredeti működési helyükre, az I. világháborút követően dönteniük kellett: a román impériumváltással és a trianoni békeszerződéssel kialakult helyzetben a Magyarországra távozást vagy az Erdélyben maradást választják-e.

⁷¹ A tantervi tárgyaknál figyelmen kívül hagytam a heti kettő, illetve három tanórás szépírást és a bölcséleti előismereteket, mivel ilyen szak nem létezett, hanem más szakkal tanították. Ezzel együtt a görög helyett választható tárgyak közé soroltam négy ének-zene, három vegytan és egy francia szakot.

⁷² 1916–1917 folyamán két-két római katolikus és református tanár hunyt el: Kovács Dániel, Kovács János, valamint Gyárfás István Tihamér és Petrás György. Utóbbi kettő halálának körülményeiről van részletes tudomásunk. Gyárfást korábbról létező, súlyos betegsége miatt kellett műteni, abból azonban már nem épült fel. GYFL ÉL I. 1/f. 161, 559. Petrás 1917. februárjában tért vissza Sepsiszentgyörgyre Szarvasról, ahol 1916–1917 folyamán fél évig tanított. Alig egy hónappal hazatérése után, 1917. márciusában öngyilkos lett, az értesítő szerint azért, mert nem tudta „elviselni a meneküléssel és háborús izgalmakkal járó lelki rázkódásokat és testi szenvedéseket”. Mocskonyi 1917: 14.

Az Erdélyben maradók és az áttelepülők

Az 1917 után életben maradt, összesen 75, erdélyi római katolikus (37 fő), valamint református (38 fő) gimnáziumi tanár megoszlását a maradás vagy távozás szerint az 4–5. táblázat mutatja be. Bár a menekültkérdés az 1920-as évek közepére lényegében lecsendesült,⁷³ a mintában szereplő tanárok között olyanok is voltak, akik az 1930-as években költöztek a trianoni Magyarországra.

4. táblázat

Az erdélyi római katolikus gimnáziumok tanárainak 1917 utáni mobilitása

Eredeti szolgálat helye	Eredeti állomáshelyére visszaköltözött	Erdélyen belül költözött	Trianoni Magyarországra költözött	Ismeretlen	Összes tanár	
					fő	%
Brassó	9	2		2	13	35,1
Csikszereda	6	2	3	1	12	32,4
Gyulafehérvár	1			1	2	5,4
Kézdivásárhely	3	2			5	13,5
Marosvásárhely	1				1	2,7
Székelyudvarhely	2	2			4	10,8
Összesen:	22	8	3	4	37	100,0

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK.

Az 4. táblázatból kiderül, hogy az erdélyi római katolikus gimnáziumok tanárai közül 22 fő az, aki miután visszaköltözött eredeti erdélyi állomáshelyére, ott is maradt, nyolc fő 1918 után Erdélyen belül költözött más helyre, és mindössze hárman települtek át a trianoni Magyarországra. Négy tanárról ugyan nincs adatunk, de még ha azt is feltételezzük, hogy ők mindannyian áttelepültek, abban az esetben is csak 19%-ot tenne ki azoknak az aránya, akik elhagyták Erdélyt – ez pedig még így is jóval alacsonyabb, mint az első erdélyi menekültválság során elmenekült római katolikus tanárok aránya (50%)!⁷⁴ Mindhárom Magyarországra áttelepülő pedagógus korábban Csikszeredán dolgozott. Ilyen volt Brassai Károly, akiről az iskolai értesítő kiemelte, hogy a román fennhatóság alá került családi házat és ingóságát kénytelen volt rövid idő alatt „elkótyavetyélni”, hogy aztán 1920 márciusában elhagyja Erdélyt.⁷⁵ Egy néhány évvel később publikált értesítő már úgy fogalmazott, hogy Brassai nem vállalta a hűségeskü letételét, így menekülni kényszerült. Szintén ez az értesítő említette, hogy Brassai vagonlakását Szolnokon kapcsolták le,⁷⁶ ami indokolhatja, hogy miért kapott állást a helyi

⁷³ Ablonczy 2020: 191–193.

⁷⁴ MSÉ 1924: 200.

⁷⁵ Wollek 1936: 7–8.

⁷⁶ Rajnavölgyi (szerk.) 1940: 4–5.

gimnáziumban.⁷⁷ Iványi Antal csíkszeredai menekülttel kapcsolatban a kiskunfélegyházi gimnázium értesítője úgy fogalmazott, hogy amikor 1917 őszén Iványi hazatért ideiglenes állomáshelyéről, otthon „kifosztott, üres lakást talált”, ráadásul „folytonos bizonytalanságban kellett élnie, mert egy újabb betöréstől való állandó rettegés” kínozza.⁷⁸

5. táblázat

Az erdélyi református gimnáziumok tanárainak 1917 utáni mobilitása

<i>Eredeti szolgálat helye</i>	<i>Eredeti állomáshelyére visszaköltözött</i>	<i>Erdélyen belül költözött</i>	<i>Trianoni Magyarországra költözött</i>	<i>Ismeretlen</i>	<i>Összes tanár</i>	
					<i>fő</i>	<i>%</i>
Nagyenyed	1		1		2	5,3
Marosvásárhely	5		1	1	7	18,4
Székelyudvarhely	3	1	1	1	6	15,8
Szászváros	4	3	2	2	11	28,9
Sepsiszentgyörgy	8	2	2		12	31,6
Összesen:	21	6	7	4	38	100,0

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK.

A 5. táblázatból látható, hogy a református gimnáziumok tanárainak az eloszlása viszonylag hasonlóan alakult, mint a katolikusoké. 21 tanár költözött vissza eredeti erdélyi állomáshelyére, hat fő költözött Erdélyen belül és csak heten települtek át a trianoni Magyarországra. Négy tanárról pedig e tekintetben nem rendelkezünk pontos adatokkal. A reformátusoknál az elvándorlásban leginkább érintett gimnázium a szászvárosi volt, összefüggésben azzal, hogy az intézményt a román fennhatóság anyagi gondokra hivatkozva, 1925-ben bezárta.⁷⁹ A legkevésbé mobil református tanárok azok voltak, akik 1916–1917-ben Marosvásárhelyen, illetve Sepsiszentgyörgyön oktattak. Ugyanakkor, a 4–5. táblázatban szereplő adatok összehasonlításából úgy tűnik, hogy a református tanárok valamivel jobban hajlottak az áttelepülésre római katolikus társaiknál.

A református tanárok közül tehát heten költöztek a trianoni Magyarországra 1917 után. Csaplár Aladár meneküléséről a *Trianon-100* adatbázis is beszámol, kiemelve, hogy ötfős családjával 1921. március 29-én indult Nagyenyedről Kecskemétre.⁸⁰ A Nagykörsői Református Tanítóképző értesítője úgy fogalmazott Csaplár meneküléséről, hogy „egy ideig megpróbálkozok megalakítani az oláh uralommal, de ez sem sikerül neki, míg végre kénytelen elhagyni

⁷⁷ A *Trianon-100* adatbázisban róla szereplő két információ közül a *Menekültek könyve* tekinthető hitelesnek, amely négy családtagról számol be, míg ezzel szemben feltehetőleg téves az *Erdélyi hírek* 1920. június 19-ei számában megadott információ, amely szerint öt családtagjával, 1920. április 1-jei érkezéssel jutott Csíksomlyórol a Nyugati pályaudvarra. Menekültek.

⁷⁸ Boleszny 1937: 5–7.

⁷⁹ A románok véglegesen bezárták a szászvárosi református kollégiumot. *Magyarország* 1925. augusztus 6. 10.

⁸⁰ Menekültek.

Erdélyt s hosszú, szomorú vándorútra indul ki családjával együtt”.⁸¹ Érdekes pályát futott be ugyanakkor Zágoni Dezső, aki 1925-ig Marosvásárhelyen működött, majd előbb Hajdúnánásra, azt követően pedig Nyíregyházára került testnevelő tanárként. Ennek okaként a hajdúnánási értesítő a megüresedett tanári állást nevezte meg,⁸² míg a sajtó arról írt, hogy Zágoinak „magyar-sága miatt kellett távoznia”.⁸³ Kósa János trianoni Magyarországra, konkrétan Budapestre menekülésének körülményei ismeretlenek, ő valamikor az 1920-as évek második vagy az 1930-as évek első felében települhetett át. Bujk Béla 1931-ben költözött Budapestre. Nagy Sándor trianoni Magyarországra költözésének hátterében szintén a szászvárosi református gimnázium románok által történő bezárása állt. A Budapest XIV. kerületi gimnázium értesítőjében az állt, hogy Nagy „higgadtan és tapintatosan, de határozottan és férfiasan” képviselte az intézmény ügyét. „Gerinces igazgatói működésével” kiváltotta a román hatóságok ellenszenvét, miáltal arra kényszerült, hogy elköltözzön Erdélyből.⁸⁴ Ezzel összefüggésben a sajtó arról is beszámolt, hogy Nagy beiratkozott a budapesti tudományegyetemre, annak érdekében, hogy elvégezze a francia nyelv és irodalom szakot. Az újságíró szerint ezzel akarta növelni csekély jövedelmét, hogy megalapozza a régi életszínvonalat az 1926-ban még Erdélyben tartózkodó felesége és öt (10 és 16 év közötti) gyermeke számára.⁸⁵ Harkó Gyula 1917. júliusában jelentkezett a Csurgói Református Főgimnáziumban megüresedett történelem és latin nyelv és irodalom szakos tanári állásra, ám míg az erre vonatkozó döntés megszületett, július 7-én már megválasztották a debreceni református leánygimnázium tanárának. A jegyzőkönyv szerint eredményei alapján Harkót csak a másik három jelentkező után, negyedikként vették volna fel Csurgóra, s ha ezzel az eshetőséggel Harkó maga is tisztában volt, úgy érhető, hogy miért próbálkozott meg máshol is álláshoz jutni, immáron sikerrel. Ugyanakkor pechjére – a fellépő tanárhiány miatt – még a tanév folyamán visszarendelték Sepsiszentgyörgyre,⁸⁶ ahonnan feltehetőleg csak 1918-ban tért vissza. Egy másik sepsiszentgyörgyi menekült tanár volt Zayzon Ferenc, aki 1922-ben elhagyta Erdélyt és Kecskeméten nyert alkalmazást. A sajtó beszámolt a távozását megelőzően a városban rendezett búcsúestről. Talán a távozásra vonatkozó döntésével lehet összefüggésben a búcsúzáskor elmondott beszédének az a részlete, miszerint „az érvényesülést, a piacot sohasem kereste, azon volt, hogy azon a helyen, ahová állíttatott, a legjobb képessége szerint tegyen eleget”.⁸⁷

⁸¹ Váczy (szerk.) 1930: 1–3.

⁸² Márk 1926: 11.

⁸³ Kardvívó és testnevelő tanfolyam. *Nyírvidék* 1927. szeptember 7. 5.

⁸⁴ Szabó (szerk.) 1942: 5.

⁸⁵ A Kun Kollégium igazgatója diák a budapesti egyetemen. *Brassói Lapok* 1926. május 28. 5.

⁸⁶ *A belsősomogyi református egyházmegye...* 1917: 31.

⁸⁷ Zayzon Ferenc és felesége ünneplése. *Székelly Nép* 1922. augusztus 17. 2.

A TÁVOZÓK ÉS MARADÓK JELLEMZŐI

A vizsgálatba bevont összes, 75 tanár közül – amint az a 4–5. táblázatokban látható – 57 fő (76%) román fennhatóság alatt maradt, tizen (13,3%) menekültek el a trianoni Magyarországra, míg további nyolc tanár sorsáról nem áll rendelkezésre egyértelmű információ.

A tanárok életkorával kapcsolatban 55 személy esetében (74,3%) ismert a születési évszámuk. Ők legnagyobb részét középkorúak voltak: az 1916-ban 30–39 éves tanárok 25 fővel (33,8%), a 40–49 évesek 16 fővel (29,1%) képviselték magukat. Hozzájuk képest kisebb arányban, 8 fővel (14,5%) volt jelen a legidősebb, 50–59 éves, 6 fővel (10,9%) pedig a legfiatalabb, 25–29 éves korosztály. A tíz áttelepült tanár születési éve egy személy kivételével ismert, míg a román fennhatóság alatt maradt tanárok erre vonatkozó adata 37 személynél (64,9%) áll rendelkezésre. Bár a leggyakoribb születési év mindkét csoportban az 1877-es volt, mivel a menekült tanárok átlagosan 1881-ben születtek, az Erdélyben maradtak pedig 1875-ben, elképzelhető, hogy az áttelepülőket az alacsonyabb életkor is segítette abban, hogy a távozás mellett döntsenek.

Az 1918 előtti szolgálati helyek száma minden tanár esetében ismert: nagy többségük (51,4%) egyetlen szolgálati helyen működött, arányukat tekintve (22,9%) őket azok követték, akiknek két szolgálati helyük volt (az átlag a teljes mintára nézve 1,9). Igaz, kirívó esetek is előfordultak: egy tanár például hat, két tanár pedig öt helyen dolgozott. Ez azt jelenti, hogy a tanárok döntő hányada egyetlen, vagy legfeljebb két városban tanított azelőtt, hogy döntenie kellett volna a távozás vagy maradás kérdésében. Az Erdélyből elmenekülő tanárok kapcsán elmondható, hogy a szolgálati helyüket is gyakrabban változtatták Erdélyben maradt társaiknál. 1918 előtt átlagosan 2,5, 1918 után 1,9 helyen működtek. Ezzel szemben a Romániában élőkre e tekintetben rendre az 1,9-es, illetve 1,4-es értékek jutnak. Tanított szaktárgyaik tekintetében hasonlítanak a másik csoporthoz és a teljes mintához, mivel leginkább latint (25%), magyart (15%), valamint természettant (10%) tanítottak.

Érdeemes egy pillantást vetni a foglalkozásban bekövetkező esetleges változásokra. Tizenkét olyan személyről tudunk, akik 1918 után felhagytak a tanári pályával: közülük hét fő az egyházi pálya irányába mozdult el (közülük hatan papi vagy lelkészi végzettséggel rendelkeztek), ketten egyetemi állásba kerültek, további egy fő az oktatásügyön keresztül nyert magasabb kinevezést (tankerületi felügyelő), ketten pedig a felsoroltaktól eltérő foglalkozást (múzeumi tisztviselő, ipartestületi jegyző) választottak. Utóbbi három alkotja csupán az áttelepülő és foglalkozást is váltó tanárok csoportját. Ez alapján feltételezhetjük, hogy az Erdélyben maradás mellett az olyan lehetőségek is szóltak, mint az egyházi pálya vagy egyetemi oktatás felé való elmozdulás, miközben ezek kevésbé álltak rendelkezésre a trianoni Magyarországra menekültek számára.

A román betörést követően Magyarország biztonságosabbnak vélt területeire menekülők egy csoportját a középiskolai tanárok jelentették. Tanulmányomban rájuk fókuszálva igyekeztem feltárni kollektív magatartásuk jellemzőit. Arra a két kérdésre próbáltam választ adni, hogy az első menekültválság során mi határozta meg a menekülés irányát, illetve, hogy az 1916–1917-es körülmények mennyiben befolyásolhatták az 1918 utáni, távozásra vagy maradásra vonatkozó döntést.

Írásomban 79 tanár sorsát elemeztem, illetve részletesebben közülük azt a 75 főt, akik 1917 után életben voltak. Az utóbbiak a hat római katolikus, illetve az öt református erdélyi gimnázium valamelyikéből menekültek el 1916 folyamán. A 37 római katolikus tanár az 1914–1915-ös tanévben az Erdélyi Katolikus Státus középiskoláiban foglalkoztatott 91 tanárnak a 40,7%-át jelenti, míg a 38 református tanár a 121 főt kitevő létszámnak 31,4%-át adja.⁸⁸ Ezt az adatot figyelembe véve, a második erdélyi menekültválság során a római katolikus státus egykori foglalkoztatottjainak 3,3%-a, a református középiskolákban működők 5,8%-a távozott a trianoni Magyarországra. A két adat közötti eltérést ugyanakkor a katolikus és református tanári kar létszámának különbsége is magyarázhatja. Buday, illetve Mócsy becslése alapján a 10 trianoni menekült a Romániából menekült középiskolai tanárok 1,1%-át, valamint 1,3%-át adja; ez az 1914–1915-ös foglalkoztatási létszám 1,3%-a. Még ha az adatok a menekültek összlétszámát illetően nem is teljesen megbízhatóak, kijelenthető, hogy a menekülők többségét nem az egyházi, hanem az állami fenntartású intézményekben tanítók adták.

Tanulmányomban rámutattam, hogy ugyan csak néhány esetben tárható fel az ideiglenes letelepedési hely megválasztásának pontos oka, az mindenesetre látszik, hogy döntésük során az elmenekülő tanárok kevésbé vették figyelembe a központi előírásokat, inkább a személyes társadalmi tőkére, kapcsolathálóra, rokonságra támaszkodtak. E tekintetben a római katolikus gimnáziumok tanárai távolabbra menekültek eredeti állomáshelyükhöz képest református társaiknál. Mivel ez gyakran a családhoz való hazautazást jelentette, a menekülést bizonyos szempontból a hazatérésként is értelmezhetjük. Ezen kívül olyan, a döntésüket valószínűleg befolyásoló sajátosságokat is sikerült feltárni, mint a korábbi iskolai tanulmányok, szolgálatok helye, esetleg a tanított tantárgyak vagy a felkínált beosztás egyezése. Ideiglenes foglalkoztatásuk tekintetében fontos megjegyezni, hogy a tanároknak megközelítőleg csak egyötöde vállalt állást a középiskolákban. Az 1916–1917-es tanévben eszközölt évfolyam-párhuzamosítást nem kizárólag a tanulók megnövekedett száma, hanem a menekült tanárok alkalmazásának megoldása is indokolhatta, tekintve, hogy ezen osztályok felügyeletére a menekült tanárok esetenként szaktanárként vagy osztályfőnökként kerültek beosztásra, s érdekükben nem egy esetben még a tantárgyfelosztást is újraírták.

A tanárok 1918 utáni távozásra vagy maradásra vonatkozó döntésének elemzése alapján úgy tűnik, hogy azok, akik a trianoni Magyarországra telepedtek át,

⁸⁸ MSÉ 1915: 236–265.

leginkább a lehetséges karrierszemponthoz helyezték előtérbe, vagyis azt, hogy jelentkeztek az időközben megüresedő pozíciókra, vagy pedig elfogadták azokat. Ezt egyrészt alátámasztja a távozók átlagéletkora is: ez 41 év, ami éppen megegyezik az 1916 folyamán elmenekült teljes minta átlagéletkorával. Ez azt jelenti, hogy a távozók átlagéletkora nem nőtt meg két évvel az első erdélyi menekültválság után, s ha akkor a menekülők elérhetőnek látták az állás megszerzését, úgy 1918 után is reménykedhettek abban. Másrészt az is megerősíti, amit Mócsy István is kiemelt, vagyis hogy az 1920 utáni, az alsóbb társadalmi csoportból rekrutálódó menekültek – köztük a tanárok – kevésbé politikai okokból, hanem sokkal inkább a „túlélés” érdekében, anyagi szempontból döntöttek a távozás mellett. Álláshoz jutásukat elősegítette, hogy a tanácskormány bukását követő tisztogatási hullám számos pedagógust is érintett.⁸⁹

A Magyarországra menekülők leginkább azt hangsúlyozták, hogy nem tudtak együttműködni a román hatóságokkal, s ezért kénytelenek voltak elhagyni Erdélyt. Nagy Sándor kivételével azonban kérdéses, hogy ez a többiek esetében mit jelenthetett: vajon valóban konfliktusos viszályt, vagy egyszerűen a tanárok perifériára szorítását. A bizonytalanság oka talán éppen abban rejlik, amit Mócsy István is kiemelt a távozók kapcsán: mivel a magyar állam a maradásra szólított fel, a menekültek azt érezhették, hogy minden esetben meg kell indokolniuk távozásuk okát. Ezek gyakran túlzó, az érzelmekre hatni próbáló megnyilvánulások voltak,⁹⁰ ahogyan azt az értesítőkben kiemelt magyarázatok kapcsán is tapasztalhattuk. Úgy tűnik tehát, hogy az 1918 utáni menekültkérdés kapcsán felmerülő „túlmagyarázás”⁹¹ jelensége már az első erdélyi menekültválságban is feltűnt. A tanárok stratégiáit természetesen a karrierszemponthoz, a családi, vagyoni helyzet és más egyéb tényezők is befolyásolhatták.⁹² A forrásaink azonban azt mutatják, hogy az érintettek az életveszélyre, a pusztán egzisztenciális megfontolásokra nyilvánosan kevésbé hivatkoztak, bár erre utaló jeleket is találhatunk. Paál Gusztáv már idézett beszámolójában említi Csiki Lajost, aki családjával Nagyszalontára utazott „a háborús veszély miatt”. Szabó József, Molter Károly⁹³

⁸⁹ Mócsy 1983: 163–189.

⁹⁰ Mócsy 1983: 181.

⁹¹ Ablonczy 2020: 200.

⁹² A szakirodalomban eddig részletesebben Fiume esetében történtek vizsgálatok erre vonatkozóan. Ordasi Ágnesnek az állami alkalmazottakra irányuló kutatásai alapján a távozás-maradásra vonatkozó döntés meghozatalának okai között a helyi térbe való integráció és beilleszkedés lehetőségei, a korábban határozott felsőbbrendűséget hangsúlyozó magyar állam 1918-tól megmutató tértelensége, valamint az egyének és társadalmi csoportok szintjén eltérő haza-fogalom említhetők meg. Ablonczy Balázs a fiúmei tanárok kapcsán arra mutatott rá, hogy olyan elemi szempontok is befolyásolhatták a döntést, mint a rendelkezésre álló közlekedési vagy anyagi potenciál, az ingóságok elszállításának lehetőségei, vagy akár az új fennhatóság által felkínált karrierlehetőségek, esetleg vegyes vagy éppen távoli helyszínekhez kapcsolódó házasságok. Ordasi 2018: 270; Ordasi 2019: 51–92; Ablonczy 2022: 23.

⁹³ Molter Károly esetében a „családi ügy,” mint ok valóban felléphetett, önéletrajzi ihletésű regényében ugyanis a saját magáról mintázott Tibold Márton jegyesével és annak családjával egy (meg nem nevezett) báciai faluba menekült, ahová velük tartott a gimnázium igazgatója és

és Gállfy Miklós „családi ügyben” távozott Marosvásárhelyről, azzal az ígérettel, hogy rövid időn belül visszatérnek – ennek ellenére Szabó József még 1916. szeptember 11-éig sem tájékoztatta az igazgatótanácsot tartózkodási helyéről.⁹⁴ Mindez egyúttal azt is jelzi, hogy az iskolai értesítők egy újabb, figyelemreméltó forrást jelentenek a trianoni menekültválság mélységi elemzéséhez, s így hasznos kiegészítésül szolgálhatnak a menekülteket rögzítő *Trianon-100* adatbázishoz is.

A menekülők tekintetében rámutattam, hogy a két felekezet közül a reformátusok között némileg magasabb mobilitást feltételezhetünk. Ugyanakkor, mivel a vizsgált tanárok majdnem 90%-a részese volt ugyan az 1916–1917-es menekültválságnak, de később mégsem költözött át a trianoni Magyarországra, feltételezhető, hogy ők úgy vélték, az új impériumnak történő szolgálat kevésbé bizonytalan helyzetet eredményez, mintha a trianoni Magyarországra költözniük, vagyis a bevezetőben említett Fehrentheil Henrik esete hozzájuk képest inkább kivételnek tűnik.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* folyóirat honlapján a https://korallfolyoirat.hu/wp-content/uploads/2024/06/Szabo_efugg_K95.pdf címen

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XV.20.1. XXXIII.1.a. Budapest VIII. kerület, halotti anyakönyv mikrofilmje, 1953.

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (EREL)

Igazgatótanácsi iratok (IgTan)

I. 63/1916. Menekülni kényszerültek jelentései. „Oláhország rablótámadása folytán menekülni kényszerültek jelentései.” 1916.

I. 64/1916. Menekült tanárok alkalmazása. 1916.

Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Érseki és Főkáptalani Levéltára (GYFL ÉL)

I. 1/f. Az erdélyi püspökség menekültügyi kirendeltségének iratai, 1916–1918.

annak családja is. Utóbbiak Tibold Márton testvérénél kaptak szállást. A regényben Molter hűen elevenítette meg a (távoli) rokonokhoz való menekülés lehetőségét, s az is elképzelhető, hogy maga Molter a Bácskába menekült, hiszen Bács-Bodrog vármegyében született. Molter munkahelyének, a Marosvásárhelyi Református Főgimnáziumnak igazgatójáról (Paál Gusztáv) azonban nem áll rendelkezésre olyan információ, hogy elhagyta volna a várost a román invázió idején. Ugyancsak szembeállítható a regényben szereplő 1916. októberi–novemberi hazatérés időpontja a források szerint általa tett ígéretben foglaltakkal, miszerint hamar hazatér. Molter 1984: 345–375.

⁹⁴ EREL IgTan I. 64/1916. 4.

A belsősomogyi református egyházmegye 1917. évi július 10-én Csurgón tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kaposvár, 1917.

Bálinth György 1917: *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Brassói Főgimnáziumának Értesítője az 1916–17. tanévről.* Brassó.

Boleszny Antal 1937: *A Kiskunfélegyházi Községi Katolikus Szent László Gimnázium CXX. tanévi Értesítője.* Kiskunfélegyháza.

Borsos Károly (szerk.) 1917: *A Mezőtúri Református Főgimnázium Értesítője az 1916–1917. isk. évről.* Mezőtúr.

Csaplár Aladár 1882–1930. In: Váczy Ferenc (szerk.) 1930: *A Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző-Intézet Értesítője az 1929–30. tanévről.* Nagykőrös.

Csutak Vilmos (szerk.) 1917: *A Sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó-Kollégium Ötvennyolcadik évi Értesítője 1916–1917.* Sepsiszentgyörgy.

Csütörtöki Andor 1917: *A Minorita rendiek Nyírbátori Gimnáziumának Értesítője az 1916–1917-ik tanévre.* Nyírbátor.

Horváth Ferenc 1917: *A Karczagi Ref. Főgymnasium Értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről.* Karcag.

Igazgatóság 1917: *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Székelyudvarhelyi Főgimnáziumának Értesítője az 1916/17. tanév végén.* Székelyudvarhely.

Kassai Lajos (szerk.) 1918: *Az erdélyi Róm. Kath. Státus Csíkszeredai Főgimnáziumának Értesítője az 1917–18-ik iskolai évről.* Csíkszereda.

Kárpiss János (szerk.) 1914: *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Gyulafehérvári Főgimnáziumának Értesítője az 1913.–1914. tanévről.* Gyulafehérvár.

Márk Imre 1926: *A Hajdúnánási Református Reál-gimnázium Értesítője az 1925–26. iskolai évről.* Hajdúnánás.

Mocskonyi József 1917: *A Szarvasi Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium Értesítője az 1916–17. iskolai évről.* Szarvas.

Porst Kálmán 1917: *A Kiskunfélegyházi Városi Kath. Főgimnázium Értesítője az 1916–1917-ik tanévről.* Kiskunfélegyháza.

Prelogg József 1917: *A Kegyes-Tanítórendiek vezetése alatt álló Szegedi Városi Főgimnázium Értesítője.* Szeged.

Rajnavölgyi (Rausch) Géza 1940: *A Szolnoki M. Kir. Állami Verseghy Ferenc Évkönyve az 1939–1940. tanévről.* Szolnok.

Szabó Richárd (szerk.) 1942: *A Budapesti XIV. kerületi Magyar Kir. Állami Szent István Gimnázium Évkönyve az 1941–42. iskolai évről.* Budapest.

Szeremley Barna 1917: *A Kisújszállási Ref. Főgymnasium Értesítője az 1916–17. tanévről. XLI. évfolyam.* Kisújszállás.

Vidákovich Dániel 1917: *A Kegyes-Tanítórendiek vezetése alatt álló Nagykárolyi Róm. Kath. Főgimnázium Értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről.* Nagykároly.

Wollek Géza 1936: *A Szolnoki M. Kir. Állami Verseghy Ferenc Reál-gimnázium Értesítője az 1935–1936. tanévről.* Szolnok.

MSÉ 1915: Magyar Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXIII. 1915.* Budapest, 236–266.

- MSÉ 1924: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXIV., XXV., XXVI. 1916., 1917., 1918.* Budapest, 200–366.
- MTCN 1916: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyarország Tiszti Czim- és Névtára XXXV. évfolyam. 1916.* Budapest, 236.
- Menekültek.* <https://trianon100.hu/menekultek?filters%5Bq%5D=brassai&filters%5BFromPlace%5D=&filters%5BToPlace%5D=>. Utolsó letöltés dátuma: 2024. január 4.
- MRT 1899: *Magyarországi Rendeletek Tára. Harminczharmadik folyam. 1899.* Budapest, 1090–1150.
- MRT 1914: *Magyarországi Rendeletek Tára. Negyvennyolcadik folyam. 1914.* Budapest, 2274–2655.
- MRT 1916: *Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvenedik folyam. 1916.* Budapest, 1714–1718.

Az Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye, 1916.

Brassói Lapok, 1926.

Budapesti Hirlap, 1916.

Erdélyi Szemle, 1934.

Hétféi Napló, 1925.

Nyírvidék, 1927.

Magyarország, 1916.

Magyarság, 1925.

Székelly Nép, 1922.

Székesfehérvári Hirlap, 1913.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2020: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921.* Budapest.
- Ablonczy Balázs 2022: „Mégis azt kívánom, hogy legyenek boldogok.” Fiumei menekült tanárok az impériumváltásról. In: Kárpáti István Attila – Pásztor Katalin – Sóti Lajos – Várkonyi Gábor (szerk.): „... a jövődönnek urai vagyunk.” *Tanulmányok Csorba László tiszteletére.* Budapest, 19–24.
- Ablonczy Balázs 2023: „Budapest nem tud méltó elhelyezést biztosítani”. Első világháború utáni menekült tisztviselők Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében. *Történelmi Szemle* (65.) 2. 275–290.
- Galántai József 2000: *Az I. világháború.* Budapest.
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc 2014: *A régi Magyarország utolsó háborúja.* Budapest.
- Karáczy Viktor 2000: Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944). In: Nagy Péter Tibor (szerk.): *Oktatáspolitikai és vallás szabadság. Állam – Egyház – Iskola – Társadalom a 20. században.* Budapest, 211.
- Koloh Gábor 2020: A trianoni menekültek száma. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Úton – Menekülés, mobilitás, integráció az első világháború utáni Közép-Európában és Magyarországon.* Budapest, 11–22.

- Koloh, Gábor 2021: The Number of Trianon Refugees. *Regional Statistics* (11.) 4. 170–181. <https://doi.org/10.15196/RS110408>
- L. Juhász Ilona 2015: *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz... – Erdélyi menekültek a mai Szlovákia területén. Adalékok az első világháborús migráció történetéhez.* Komárom.
- Molter Károly 1984: *Tibold Márton.* Kolozsvár.
- Mócsy, István 1983: *The Effects of World War I. – The Uprooted: Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921.* New York.
- Ordasi Ágnes 2018: A fiumei állami alkalmazottak helyzete az első világháború után. In: Penka Peykovska – Demeter Gábor (szerk.): *Emberk és eszmék migrációja Bulgáriában és Magyarországon (19–21. század).* Szófia, 256–272.
- Ordasi Ágnes 2019: „Hazaszeretetőből” jeles? A fiumei tanárok érvényesülési stratégiái és lehetőségei az impériumváltások éveiben. *Pro Minoritate* (33.) nyár. 51–92.
- Szabó Róbert 2019: Betekintés a Kalocsai Jézus-Társasági Intézet első világháborús történetébe. In: Farkas Flóra – Garai Luca – Szabó Csanád (szerk.): *Admusus XVII. Tanulmányok a XIX. Eötvös Konferencia előadásaiból.* Budapest, 185–196.
- Szabó Róbert Károly 2023a: Az erdélyi menekült tanulók helyzete és sorsa Magyarországon társadalomtörténeti megközelítésben (1916–1917). *Aetas* (38.) 2. 121–148. <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.2.121-148>
- Szabó, Róbert Károly 2023b: „... Victims of the War?” – Two Models of the Resilience of Educational Institutions in Temporary War Theatres during World War I: The Case of Impact of the Romanian Invasion of Hungary in 1916. *Central European Horizons* (3.) 1–2. 124–146. <https://doi.org/10.51918/ceh.2023.1-2.4>
- Szádetzky-Kardoss Lajos 2019: *Az oláhok betörése Erdélybe és kiveretésük.* Szentendre.
- Szijj Jolán – Ravasz István 2000: 'Erdélyi hadműveletek' szócikk. In: Szijj Jolán – Ravasz István: *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, 156–157.
- Szűts István Gergely 2010: Sikerek, kompromisszumok és kudarcok a felvidéki menekültek integrációs folyamataiban. *Fórum – Társadalomtudományi Szemle* (12.) 4. 3–24.
- Torrey, Glenn E. 2011: *The Romanian Battlefield in World War I.* Kansas.